

Becoming a Democratic Citizen

A Study Among Adolescents in Different Educational Tracks

Hessel Nieuwelink

Becoming a Democratic Citizen

A Study Among Adolescents in Different Educational Tracks

SAMENVATTING

BECOMING A DEMOCRATIC CITIZEN

Hoe jongeren naar democratie en burgerschap kijken is al lange tijd onderwerp van academisch en publiek debat, mede omdat er twijfels bestaan bij de mate waarin adolescenten vandaag de dag positief staan tegenover democratisch burgerschap (Galston, 2001; Putnam, 2000; Ribeiro, Malafaia, Neves, Ferreira, & Menezes, 2015). Het wordt van belang gevonden dat de nieuwe generatie ook democratische waarden onderschrijft. Jonge mensen zouden bereid moeten zijn om als actieve burgers deel te nemen aan de samenleving, om belangen van anderen serieus te nemen en te accepteren dat in het publieke domein denkbeelden bestaan waar zij het (fundamenteel) mee oneens zijn (Dahl, 1998; Galston, 1991; Held, 2006; Kymlicka, 2001; Shils, 1991). Bij het nadenken over democratische vraagstukken moeten jongeren kunnen omgaan met principes die op gespannen voet met elkaar staan, zoals vrijheid en gelijkheid, meerderheidsbesluiten en minderheidsrechten, en macht van argumenten en macht van aantallen. In theoretische benaderingen wordt doorgaans aangegeven dat democratisch denken doorgaans complex is in de zin dat strijdige principes meegenomen moeten worden in een overweging (bijv. Pennock, 1979; Thomassen, 2007). Dit stelt dus hoge eisen aan de houdingen en denkbeelden van jongeren.

In deze dissertatie wordt verslag gedaan van een onderzoek naar de denkbeelden van jongeren over democratie. In het bijzonder is aandacht besteed aan besluitvorming, discussie en maatschappelijke en politieke betrokkenheid als belangrijke aspecten van democratie. De centrale onderzoeksvraag luidt:

Wat zijn de denkbeelden en ervaringen van jongeren met betrekking tot democratie en hoe ontwikkelen deze zich in de tijd?

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste uitkomsten en de implicaties van de studie besproken.

Samenvatting van de bevindingen

In deze studie participeerden twintig jongeren uit het vmbo en twintig jongeren uit het vwo. Zij zijn allemaal tweemaal geïnterviewd: toen zij in de tweede klas van de middelbare school zaten (13 tot 15 jaar; 2011) en twee jaar later (2013). Voor de ontwikkeling van houdingen en denkbeelden tegenover democratisch burgerschap is deze leeftijdsfase zeer belangrijk (Neundorf, Smets, & Garcia-Albacete, 2013; Prior, 2010; Sapiro, 2004; Sears & Levy, 2003). Bovendien besteden scholen gedurende deze jaren ook verplicht aandacht aan democratisch burgerschap. Voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs bestaan kerndoelen gericht op deze the-

matiek en in de derde of vierde klas krijgen leerlingen het vak maatschappijleer waarin vooral de politieke dimensie van democratisch burgerschap centraal staat (Onderwijsraad, 2012). De adolescenten zijn bevraagd over hun denkbeelden ten opzichte van democratie in het dagelijks leven, hun perspectieven op politieke democratie en de betekenis die zij geven aan het concept democratie. Daarnaast heb ik met jongeren gesproken over hun ervaringen met aspecten van democratie in hun dagelijks leven en met name in de school.

In vijf hoofdstukken zijn de bevindingen gepresenteerd over verschillende aspecten van het toegroeien naar democratisch burgerschap. De belangrijkste bevindingen worden hieronder samengevat. In hoofdstuk twee is nagegaan hoe het dagelijks leven van jongeren in de tweede klas van het voortgezet onderwijs eruit ziet wat betreft democratie en besluitvorming. Dit hoofdstuk gaf antwoord op de volgende vraag: *Welke mogelijkheden bieden school, verenigingsleven, familie en vrienden om positieve houdingen over democratische besluitvorming te ontwikkelen? Welke verschillen bestaan er tussen jongeren van verschillende onderwijstypen?* De resultaten laten zien dat de jongeren beperkte mogelijkheden geboden wordt om in hun dagelijks leven positieve ervaringen op te doen met democratische besluitvorming en te kunnen opkomen voor eigen standpunten en belangen. Op school worden de besluiten meestal door schoolleiders of docenten genomen. Daarbij worden soms de standpunten van leerlingen meegenomen. Als leerlingen al samen een besluit konden nemen dan gebeurde dat in de ervaring van de leerlingen veelal door te stemmen; uitgebreid daarover delibereren of pogingen doen om overeenstemming te bereiken is eerder uitzondering dan regel. Ook in het verenigingsleven namen volwassenen vrijwel altijd de besluiten en was er eveneens weinig ruimte voor collectieve besluitvorming. Thuis wordt er in de beleving van jongeren wel goed naar hen geluisterd en wordt veelal consensus gezocht. Met vrienden gaat dat op een vergelijkbare manier. Ik heb vrijwel geen verschillen gevonden tussen jongeren van verschillende onderwijstype. Hun ervaringen komen grotendeels overeen. Op basis van deze resultaten concludeer ik dat deze jongeren, met name op school en in het verenigingsleven, beperkte ervaringen met democratische besluitvorming hebben en daardoor weinig meekrijgen van de complexiteit van democratie.

In het derde hoofdstuk ging ik verder in op de voorkeuren van jongeren met betrekking tot het proces van collectieve besluitvorming: *Wat zijn de voorkeuren van jongeren van verschillende onderwijstypen over besluitvorming in situaties in het dagelijks leven in vergelijking met hun denkbeelden over besluitvorming in politieke democratie en hun interpretatie van het begrip democratie?* Ook deze deelstudie richtte zich op jongeren in de tweede klas van het voortgezet onderwijs. De resultaten laten zien dat de jongeren democratische denkbeelden hebben over situaties die zich in de klas (kunnen) voordoen. Bij het nadenken over besluitvorming stellen de jongeren niet hun eigen

belangen centraal maar kijken naar manieren waarop het algemeen belang gediend kan worden. De meeste jongeren, en dit geldt voor beide onderwijstypen, prefereren meerderheidsbesluitvorming. Een kleinere groep jongeren heeft voorkeuren voor consensus besluitvorming of deliberatieve besluitvorming. Een deel van de jongeren legt vervolgens nadruk op meerdere en strijdige democratische principes, zoals meerderheidswens en minderheidsbelang, macht van de argumenten en macht van de aantallen. Andere jongeren richten zich bij het nemen van een besluit uitsluitend op één principe. Zij benadrukken bijvoorbeeld enkel de wens van de meerderheid om een besluit te nemen en letten daarbij niet op de argumenten die aangedragen worden of de belangen die minderheden hebben.

De denkbeelden van de jongeren over besluitvorming in dagelijkse situaties zijn doorgaans rijk en multidimensionaal. Dit is echter veel minder het geval als het gaat over besluitvorming in het parlement en het concept democratie. Dit geldt met name voor de jongeren in het vmbo. Een substantiële groep geïnterviewden kan geen voorkeuren verwoorden ten aanzien van parlementaire besluitvorming en/of heeft geen expliciete beelden bij het concept democratie. De anderen formuleren doorgaans dezelfde overwegingen voor besluitvorming in het parlement als binnen de klas: de meerderheid beslist, bijvoorbeeld. Wie in staat is het begrip democratie nader in te vullen, doet dat veelal door één enkel aspect ervan te benoemen, zoals meerderheidsbesluitvorming of vrijheid van meningsuiting. Samenvattend laten de resultaten zien dat denkbeelden van jongeren over democratie in het alledaagse leven rijker zijn dan hun perspectieven op besluitvorming in het parlement en op het (formele) concept van democratie. Dit is vooral het geval bij jongeren in het voorbereidend beroepsonderwijs.

Deze bevindingen zijn verder uitgewerkt in hoofdstuk vier waar de ontwikkeling van de denkbeelden van jongeren tussen veertien en zestien jaar over democratische besluitvorming zijn onderzocht. In dit hoofdstuk stond de volgende vraag centraal: *Worden jongeren wanneer zij ouder worden meer bekend met het politieke domein en ontwikkelen zij meer complexe denkbeelden over democratische besluitvorming?* De resultaten laten zien dat de jongeren, zoals verwacht, bekender worden met politiek en democratie naarmate zij ouder worden. Dit geldt vooral voor de jongeren in het vwo. De eerder geconstateerde multidimensionaliteit in het denken van de jongeren neemt echter niet gelijktijdig toe. Meer bekendheid met de politiek gaat niet hand in hand met toenemende complexiteit in hun denkbeelden. Opvallenderwijs houden juist jongeren in het vmbo vaker vast aan denkbeelden waarin zij niet kiezen voor één principe van democratie maar meerdere principes meenemen, zoals het vinden van overeenstemming of het meenemen van zowel de belangen van minderheden als de wensen van de meerderheid. Bij de vwo-jongeren die blijk geven van een grotere bekendheid met de politiek, is daarentegen een trend te vinden richting het uitslui-

tend nadruk leggen op meerderheidsbesluitvorming, zowel in het dagelijks leven als in het domein van de politieke democratie. In hun ogen wordt in de politiek alleen gelet op de meerderheidswens en dat is dan ook waar het volgens hen bij democratie om gaat. Deze eendimensionale opvatting van democratische besluitvorming vertalen zij vervolgens naar alledaagse situaties. Hun aanvankelijke, meer multidimensionale denkbeelden over besluitvorming in het dagelijks leven worden gekoloniseerd door een ‘platte’ voorstelling van de werking van de politieke democratie. De uitkomsten van dit onderzoek laten daarmee zien dat jongeren niet vanzelfsprekend ‘de politiek ingroeien’. Hun meer complexe denkbeelden over collectieve besluitvorming in het dagelijks leven vertalen zij met het vorderen der jaren niet naar de (principes van) politieke democratie. Er is eerder sprake van een omgekeerde beweging. De manier waarop jongeren kijken naar de werking van de politieke democratie dringt door in het denken van jongeren over democratische vraagstukken in alledaagse situaties.

In hoofdstuk vijf is onderzocht of vergelijkbare ontwikkelingen plaatsvinden voor andere centrale aspecten van democratisch burgerschap: bereidheid tot maatschappelijke en politieke betrokkenheid, gerichtheid op algemeen belang en een reflexieve interpretatie van vrijheid van meningsuiting. *Hoe denken jongeren van verschillende onderwijstypen over centrale aspecten van burgerschap en hoe ontwikkelen deze zich in de tijd?* De resultaten van het hoofdstuk laten zien dat jongeren in het vwo een sterkere maatschappelijke en politieke betrokkenheid ontwikkelen naarmate zij ouder worden. Actieve participatie in de politiek achten zij bovendien vooral geschikt voor mensen met een hogere opleiding. Daarnaast leggen zij op latere leeftijd sterker de nadruk op procedurele aspecten in de omgang met sociale of politieke vraagstukken. Vwo’ers leggen vooral de nadruk op procedures wanneer zij redeneren over omgaan met vraagstukken betreffende het algemeen belang. De meerderheid moet simpelweg beslissen. Bij vraagstukken over de vrijheid van meningsuiting benadrukken zij vervolgens vrijwel uitsluitend de mogelijkheden die mensen hebben om hun mening te geven, terwijl zij zo goed als geen aandacht besteden aan de gevoeligheden van anderen. In de denkbeelden van jongeren in het vwo is daarmee een *procedureel republikeins* type van burgerschap te herkennen.

De jongeren in het vmbo laten een minder sterke ontwikkeling zien richting maatschappelijke en politieke betrokkenheid. Zij vinden het belangrijk dat mensen elkaar helpen, maar blijven weinig waarde hechten aan politieke participatie. Hun betrokkenheid schuilt meer in het zorgen voor hun naasten door op ieders welbevinden te letten. Voor zover zij politieke participatie belangrijk vinden, geldt dit in hun visie voor alle burgers in gelijke mate. Bij het nadenken over sociale en politieke vraagstukken is er bij deze jongeren een grotere nadruk op inclusiviteit te herkennen: het algemeen belang kan in hun ogen het beste gediend worden door ieders

belangen mee te nemen en naar consensus te zoeken. In de denkbeelden van jongeren in het vmbo is daarmee een *inclusief communitaristisch* type van burgerschap te herkennen.

Naast verschillen tussen vwo-jongeren en vmbo-jongeren in hoe zij naar burgerschap kijken, zijn er in dit onderzoek ook duidelijke sekseverschillen gevonden. Naarmate de jongens ouder worden, ontwikkelen zij vaker denkbeelden waarin de nadruk ligt op competitie en formele democratische procedures. Wanneer de correcte procedures worden gevolgd, dan kan de juiste oplossing voor een sociaal of politiek vraagstuk gevonden worden. Bij de meisjes is deze trend niet waargenomen. Meisjes houden in sterke mate vast aan hun ideeën over inclusiviteit en consensus. Bij de omgang met sociale en politieke vraagstukken achten zij het vooral belangrijk dat rekening gehouden wordt met de belangen en gevoeligheden van alle betrokkenen.

Om zicht te krijgen op de rol van de school met betrekking tot de mogelijkheden die jongeren hebben om democratische denkbeelden te ontwikkelen, keerde ik in het zesde en laatste empirische hoofdstuk van deze dissertatie terug naar de ervaringen van jongeren. De onderzoeksvraag was: *Wat zijn de ervaringen van jongeren van verschillende onderwijstypen met democratie in het dagelijks leven en bieden scholen mogelijkheden voor degenen die buiten school weinig ervaring opdoen met democratie?* Om een antwoord op deze vraag te vinden heb ik gekeken naar de ervaringen van jongeren met besluitvorming, het voeren van discussies en het aangemoedigd worden tot maatschappelijke en politieke betrokkenheid in zowel de tweede als vierde klas. De resultaten laten zien dat jongeren in het vwo buiten de school met meer regelmaat ervaring opdoen met democratie dan hun leeftijdsgenoten die het vmbo volgen. De vwo'ers geven aan dat zij regelmatig met vrienden en familie over dagelijkse activiteiten en sociale en politieke onderwerpen discussiëren. Voor vmbo'ers geldt dat in veel mindere mate.

Net als thuis en met vrienden, zijn het op school wederom vooral de vwo-jongeren die positieve ervaringen met democratie op kunnen doen. Deze jongeren vinden dat docenten van vakken als geschiedenis en maatschappijleer hen regelmatig aanmoedigen om te discussiëren over alledaagse activiteiten in de school. De vmbo'ers vertellen dat er in hun klassen veel minder ruimte is om over dergelijke onderwerpen te spreken. Vergelijkbare resultaten worden gevonden als het gaat om praten over de politiek. Met name in de vierde klas worden de leerlingen in het vwo aangemoedigd om over sociale vraagstukken en de politiek te praten. Zo hebben zij uitgebreid gesproken over de parlementaire verkiezingen in Nederland van 2012. Vmbo'ers geven echter aan dat zij nauwelijks over de politiek spreken: over de parlementaire verkiezingen van 2012 is bij hen in de les vrijwel niet gesproken. Dit onderzoek laat zien dat er in de tweede klas verschillen bestaan in de mogelijkheden

die jongeren hebben om positieve ervaringen met democratie op te doen. In de vierde klas zijn deze verschillen nog pregnanter. Scholen binnen het vmbo lijken in mindere mate in staat hun leerlingen mogelijkheden te bieden om positieve ervaringen met democratie op te doen.

Overkoepelende conclusies

De centrale onderzoeksvraag van deze dissertatie was: *wat zijn de denkbeelden en ervaringen van jongeren met betrekking tot democratie en hoe ontwikkelen deze zich in de tijd?* De vijf empirische hoofdstukken geven gezamenlijk antwoord op deze vraag. Deze dissertatie heeft laten zien dat de jongeren in zowel het vmbo als het vwo democratische denkbeelden hebben over besluitvorming in het alledaagse leven en het politieke domein. De denkbeelden van de geïnterviewden over democratie in het dagelijks leven zijn rijk en veelal multidimensionaal. Zij zijn goed in staat om hun voorkeuren te formuleren, antwoorden te geven op vragen en hun denkbeelden toe te lichten. Dit is echter veel minder het geval met betrekking tot vraagstukken die raken aan besluitvorming in het domein van de politieke democratie. Hoewel deze jongeren en vooral de vwo'ers op latere leeftijd beter in staat zijn om hun preferenties uit te leggen, blijven ze het moeilijk vinden om hun denkbeelden over democratie, politiek en parlement uit te leggen. Politiek blijft, vooral voor de vmbo'ers, een abstract domein. Anders dan verwacht, worden de denkbeelden van jongeren naarmate zij ouder worden niet complexer. Juist de vwo'ers die bekender worden met het politieke domein, gaan meer nadruk leggen op één principe van democratie. Hun aanvankelijk rijke denkbeelden over democratie in alledaagse situaties worden gekoloniseerd door de wijze waarop zij de politieke democratie waarnemen.

De ervaringen van jongeren met democratie in het alledaags leven bieden meer inzicht in de achtergrond van de gevonden ontwikkeling richting meer eendimensionale denkbeelden. Deze studie laat zien dat de jongeren van beide onderwijstypen niet alleen weinig ervaring hebben met democratie op school en in andere sociale verbanden (zoals thuis en in verenigingsverband). In de ervaringen die zij opdoen komt ook het complexe karakter van democratie nauwelijks naar voren. Gecombineerd met het eenzijdige beeld dat vooral vwo'ers over de Nederlandse parlementaire democratie ontwikkelen, biedt dit er een verklaring voor dat juist de denkbeelden van de jongeren in het hogere opleidingstype aan complexiteit inboeten.

Een laatste conclusie van deze dissertatie is dat ik geen aanwijzingen gevonden heb dat scholen compenseren voor de ongelijkheden in ervaringen met democratie buiten de school. Gedurende de schooltijd worden de verschillen tussen de leerlingen van het vmbo en het vwo groter en het onderwijs lijkt daarin een rol te spelen. De mogelijkheden die de school heeft om leerlingen positieve ervaringen met democratie op te laten doen (leerlingen laten participeren in besluitvorming, discussie)

sies over de samenleving, enz.) worden onvoldoende benut. Vooral scholen in het vmbo lijken voor jongeren op dit moment niet een relevante plek om te leren reflecteren op democratische vraagstukken en positieve houdingen ten opzichte van democratie te ontwikkelen.

Sterktes en beperkingen van de studie

Sterktes en beperkingen van deze studie hebben vooral te maken met het kwalitatieve en longitudinale karakter van deze studie. Het kwalitatieve design maakte het allereerst mogelijk om diepgaand inzicht te verkrijgen in hoe jongeren nadenken over vraagstukken rondom democratisch burgerschap. Deze studie geeft zicht op de achterliggende motieven van de denkbeelden van jongeren en op hun ervaringen. Het longitudinale karakter van de studie maakte het tevens mogelijk om te bekijken hoe deze denkbeelden en ervaringen zich door de tijd heen ontwikkelden. De ontwikkelingstrajecten van individuele adolescenten met betrekking tot democratie, burgerschap en politiek werden daardoor zichtbaar. Het longitudinale perspectief stelde mij in staat om na te gaan of ervaringen met democratie variëren in diverse fasen van de adolescentie.

Een andere bijdrage van deze studie aan het onderzoeksdomein van de politieke socialisatie betreft de manier waarop het denken van jongeren over democratie is onderzocht. Meestal worden denkbeelden van jongeren bevestigd in de context van het politieke domein. Vraagstukken over democratie zijn in dat domein voor jongeren veelal abstract; zij vinden deze oninteressant en van weinig betekenis. Binnen deze studie zijn de geïnterviewden primair bevestigd over aspecten van democratie (besluitvorming, discussie) in het dagelijks leven. Hierdoor was ik in staat om democratische vraagstukken op een voor jongeren betekenisvolle wijze te bespreken.

Deze studie kent ook beperkingen. Vanwege de kleinschalige opzet van de studie zijn de resultaten niet één op één te generaliseren naar verschillen voor opleidings-type, leeftijden en sekse in Nederland. Echter, de keuze voor een selectieve en diverse samenstelling van de respondenten (Cresswell, 2013) (rondom onderwijstype, gender, etniciteit, religiositeit, sociaal-economisch milieu, locatie en schoolkarakteristieken) hielp bij het vinden van perspectieven op en ervaringen met democratie van jongeren uit verschillende lagen van de Nederlandse samenleving. Dat er vergelijkbare verschillen gevonden zijn in de denkbeelden en ervaringen van jongeren met zeer uiteenlopende achtergrondkenmerken is een aanwijzing dat de gevonden patronen onder bredere groepen bestaan. Via een kwantitatieve studie zou onderzocht moeten worden in hoeverre dit inderdaad het geval is.

Een andere beperking betreft de beperkte tijdsperiode waarover deze studie rapporteert. Ik heb de denkbeelden en ervaringen van jongeren onderzocht toen zij in de tweede en vierde klas van de middelbare school zaten. Daarom is er geen zicht op

de wijzen waarop de denkbeelden en ervaringen van jongeren zich ontwikkelen als zij richting volwassenheid gaan. Zij maken dan ingrijpende veranderingen mee, zoals uit huis gaan, naar tertiair onderwijs gaan, arbeidsmarkt op gaan en kiesrecht krijgen. Deze kunnen van invloed zijn op de politieke socialisatie van adolescenten (García-Albacete, Lorente, & Martín, 2016). Deze studie geeft geen zicht op wat er met de denkbeelden van jongeren gebeurt wanneer zij dit soort ervaringen hebben.

Ten slotte is een beperking dat in deze studie gebruik gemaakt is van zelfrapportage voor het achterhalen van de ervaringen van jongeren. Ik heb jongeren niet geobserveerd of gesproken met hun docenten, vrienden of ouders en heb alleen informatie van de jongeren zelf over wat er in hun dagelijks leven gebeurt. Zoals altijd het geval is bij onderzoek dat gebaseerd is op zelfrapportage, kan er verschil bestaan tussen wat jongeren hebben gerapporteerd en wat er daadwerkelijk is gebeurd. De beleving van jongeren is per definitie subjectief. Echter, dat jongeren die in dezelfde klas zitten op hoofdlijnen vergelijkbare ervaringen met hun school hebben geformuleerd is een indicatie voor een waarheidsgetrouwe weergave van hun ervaringen. De resultaten van deze dissertatie stemmen tevens overeen met eerder onderzoek dat zich richtte op de doelen die scholen stellen voor burgerschapsonderwijs (Ten Dam & Volman, 2003) en de doelen die Nederlandse docenten zeggen te stellen voor burgerschap (Leenders, Veugelers, & De Kat, 2008). Ook dit zijn aanwijzingen voor een reële weergave van wat er plaatsvindt binnen scholen in Nederland.

Discussie

De resultaten en conclusies van deze dissertatie hebben implicaties voor het onderzoeksdomein van de politieke socialisatie en voor de praktijk van het burgerschapsonderwijs op school. Deze implicaties worden hier besproken.

Implicaties voor de studie van politieke socialisatie

Deze studie levert een bijdrage aan het onderzoeksdomein door het perspectief te verbreden en een aantal uitgangspunten ter discussie te stellen.

Verbreiding van het perspectief

Op een aantal wijzen heeft deze dissertatie de onderzoeksmatige benadering van denkbeelden van jongeren over democratisch burgerschap verbreed. Ten eerste, de meeste studies richten zich bij het onderzoeken van democratische houdingen en denkbeelden van jongeren uitsluitend op de politieke democratie. Jonge adolescenten wordt gevraagd naar de betekenis van het concept democratie, of zij zullen stemmen als zij achttien zijn, of politici naar mensen zoals zij zullen luisteren en of jongeren vertrouwen hebben in het Europees Parlement (bijv. Hooghe & Dasson-

neville, 2011; Keating et al., 2010; Schulz et al., 2010; Torney-Purta, 2001). Dit zijn voor jongeren tamelijk abstracte elementen van de institutionele structuur van de politieke democratie. De resultaten van veel studies wijzen erop dat jongeren weinig kennis hebben van dergelijke instituties (Hooghe & Dassonneville, 2011; Schulz et al., 2010). De International Citizenship and Civic Education Study rapporteerde dat in Nederland, evenals in sommige andere landen, een substantieel deel van de jongeren onder het elementaire beheersingsniveau scoort dat nodig wordt geacht om actief te kunnen participeren in de politiek. Dit geldt met name voor leerlingen binnen het vmbo (Maslowski, Van der Werf, Oonk, Naayer, & Isac, 2012; Schulz et al., 2010).

Dat er in mijn dissertatie ruime aandacht was voor het alledaagse leven, is een verbreding van het onderzoeksperspectief op democratisch burgerschap van jongeren. Hierdoor was ik in staat om gecompliceerde collectieve besluitvormingskwesities te bediscussiëren met jongeren die relatief ongeïnteresseerd in en onwetend zijn over politiek en democratie. De resultaten laten zien dat jongeren positief staan ten opzichte van democratische vormen van besluitvorming. De adolescenten kunnen argumenten geven voor hun voorkeuren en de consequenties daarvan. Deze benadering is waardevol gebleken voor het bestuderen van het democratisch burgerschap van jongeren. Ook eerder onderzoek heeft laten zien dat het gebruik van vraagstukken uit het dagelijks leven een zinvolle route is waarlangs denkbeelden van jongeren kunnen worden bestudeerd over abstracte thema's, zoals machtsverhoudingen, inspraakmogelijkheden en maatschappelijke betrokkenheid (bijv. Biesta, Lawy, & Kelly, 2009; Lawy & Biesta, 2006).

Juist door de open vragen bij het interview, waren jongeren in staat om te formuleren hoe zij aankijken tegen democratie en besluitvorming. Hierdoor zijn ook ideeën van jongeren achterhaald die niet passen binnen de opvatting die doorgaans gemeten wordt. Zo gebruiken veel voorgaande studies een meerderheidsperspectief op democratie door de nadruk te leggen op stemmen en meerderheidsbesluiten. Elementen van andere democratiemodellen, zoals onderhandelen, streven naar consensus, of deliberatie, worden veelal niet meegenomen (bijv. Kinoshita, 2006; Schulz et al., 2010). Deze studie heeft laten zien dat jonge adolescenten uit zowel het vwo als het vmbo ook denkbeelden hebben die verbonden zijn met consensusdemocratie of deliberatieve democratie. Dit betekent dat een eenzijdige nadruk in onderzoek op aspecten van een meerderheidsdemocratie een deel van de denkbeelden van jongeren over democratie buiten beschouwing laat. Voor de enkele studies waarin wel de voorkeuren van jongeren zelf met betrekking tot verschillende democratiemodellen zijn nagegaan, zijn vrijwel uitsluitend jongeren uit hogere sociale milieus geselecteerd (Helwig & Kim, 1999; Helwig et al., 2003). Dit brengt mij bij een derde bijdrage aan het onderzoeksdomein. In dit onderzoek participeerden jongeren die in

vwo of vmbo zaten. Jongeren uit hogere sociale milieus zijn oververtegenwoordigd in het vwo, terwijl jongeren uit lagere sociale milieus vooral te vinden zijn in het vmbo (OECD, 2014; Bol, Witschge, Van de Werfhorst, & Dronkers, 2014). Deze studie draagt daarmee bij aan de verbreding van het onderzoek over politieke socialisatie. Het laat zien dat rijke denkbeelden over democratie niet voorbehouden zijn aan de hoger opgeleiden.

‘De politiek ingroeien’ ter discussie

Eerdere studies wijzen erop dat de denkbeelden van adolescenten naarmate zij ouder worden steeds complexer worden doordat zij verschillende democratische principes meenemen in hun overwegingen en rekenschap geven van de sociale context waarop een vraagstuk betrekking heeft (Adelson, 1971; Flanagan, 2013; Greenstein, 1966; Helwig, 1998; Helwig & Turiel, 2002; Kinoshita, 1989, 2006; Mann, Tan, MacLeod-Morgan, & Dixon, 1984; Moessinger, 1981; Sigel & Hoskin, 1981). Jongeren worden bekender met de complexiteit van de samenleving en met het politieke domein en deze ontwikkeling kan gezien worden als een proces van ‘de politiek ingroeien’ (Abendschön, 2013; Adelson, 1971; Adelson & O’Neil, 1966; Greenstein, 1966; Helwig, 1998; Helwig & Turiel, 2002; Husfeldt & Nikolova, 2003; Gallatin & Adelson, 1971; Greenstein, 1966; Neundorf et al., 2013; Niemi & Junn, 1998; Sigel & Hoskin, 1981). Dit geldt vooral voor jongeren in hogere onderwijstypen. Met name deze jongeren onderschrijven de ‘goede’ burgerschapswaarden, zoals tolerantie, politieke interesse, politiek zelfvertrouwen en het belang van pluriformiteit (Converse, 1971; Lijphart, 1997; Nie, Junn, & Stehlik-Barry, 1996; Sniderman, Brody, & Tetlock, 1989; Verba, Schlozman, & Brady, 1995; Verba, 1996).

De resultaten van deze dissertatie laten een ander beeld zien. Naarmate de adolescenten ouder worden ontwikkelen velen een relatief eendimensionale voorstelling van de werking van de politieke democratie (democratie staat gelijk aan meerderheidsbesluiten). Dit perspectief “koloniseerde” vervolgens hun aanvankelijke multidimensionale denkbeelden over besluitvorming in alledaagse situaties. Dit is vooral het geval bij vwo’ers. Opvallenderwijs continueren vooral jongeren uit het vmbo het benadrukken van meerdere principes, zoals meerderheidsbesluitvorming en minderheidsrechten, het zoeken naar consensus en het accentueren van collectieve besluitvorming. De democratische denkbeelden van degenen die in het lagere opleidingstype zitten, komen dus in grotere mate overeen met theoretische perspectieven waarbij aangegeven wordt dat in democratische redeneringen altijd meerdere principes meegenomen moeten worden (bijv. Pennock, 1979; Thomassen, 2007).

Jongeren in hogere en lagere opleidingstypen hebben verschillende preferenties wat betreft het zich inzetten voor een rechtvaardige samenleving. Veel jongeren

vinden het belangrijk maar zij verschillen over de plek waar dat zou moeten gebeuren. Adolescenten op het vwo menen dat een betere samenleving gecreëerd kan worden door in de politiek te participeren; jongeren in het vmbo geven aan dat dit vooral bereikt kan worden door actief te zijn in de naaste omgeving, zoals de buurt of het verenigingsleven. Deze studie laat daarom zien dat de denkbeelden van jongeren verschillen maar dat dit niet betekent dat degenen in hogere opleidingstypen vanuit theoretisch of moreel perspectief ‘betere’ denkbeelden hebben dan die in lagere opleidingstypen.

De gevonden trend in de richting van grotere (exclusieve) nadruk op het recht van de meerderheid om besluiten te nemen, is opvallend in het kader van de Nederlandse politieke cultuur. Deze wordt traditioneel gekarakteriseerd door een sterke nadruk op consensus, compromissen en coalities (bijv. Lijphart, 1999, 2008). De discrepantie tussen de traditionele politieke cultuur in Nederland en de richting waarin de democratische denkbeelden van jongeren zich ontwikkelen, kan geïnterpreteerd worden tegen de achtergrond van de ervaringen die ze in het dagelijks leven opdoen, zoals boven besproken is. Maar de grotere nadruk op meerderheidsbesluitvorming kan zelf ook een indicatie zijn voor veranderingen in de Nederlandse politieke cultuur en berichtgeving daarover. Onderzoek laat zien dat kenmerken van een meerderheidsdemocratie de afgelopen twintig jaar ook meer herkenbaar zijn geworden in de Nederlandse parlementaire democratie. Naast het nog altijd bestaande coalitielandschap, ligt er meer nadruk op competitie tussen politieke partijen, op het winnen van de verkiezingen en beleid dat gemaakt wordt door kleine meerderheden zonder dat gezocht wordt naar breder draagvlak (Hendriks & Michels, 2012; Thomassen & Andeweg, 2011). De door de jongeren veronderstelde nadruk op meerderheidsbesluitvorming, kan er dus op duiden dat adolescenten via de media het beeld krijgen dat het bij democratie vooral draait om de wens van de meerderheid. Verschillende auteurs wijzen er echter op dat er de afgelopen jaren in kranten en journaals geen grotere nadruk is komen te liggen op aspecten die verbonden zijn met een meerderheidsdemocratie, zoals aandacht voor conflicten tussen politieke partijen (Takens, Van Atteveldt, Van Hooff, & Kleinnijenhuis, 2013; Vliegenthart, Boomgaarden, & Boumans, 2011). Dit is mogelijk wel het geval bij (sociale) media waar vooral jongeren gebruik van maken (Shehata, Ekström, & Olsson, 2015; Stoker & Bass, 2011). Het is daarom een belangrijke vraag wat voor informatie jongeren via andere kanalen dan kranten en journaals over democratie krijgen en wat dit voor hun denkbeelden betekent.

Burgerschapseducatie: implicaties voor onderzoek en praktijk

De uitkomsten van deze dissertatie hebben tevens implicaties voor zowel onderzoek naar als de praktijk van burgerschapseducatie. In deze paragraaf worden deze besproken.

Suggesties voor vervolgonderzoek

In de verschillende hoofdstukken van deze dissertatie zijn onderwerpen voor verder onderzoek de revue gepasseerd. De voorstellen betreffen internationaal vergelijkende, kwantitatieve studies om te bezien of de resultaten van deze dissertatie ook gelden voor andere groepen jongeren, observatiestudies om te bekijken hoe het dagelijks leven van jongeren eruit ziet en longitudinale studies die jongeren over een langere periode volgen. Hier richt ik mij op het thema burgerschapsonderwijs.

Ten eerste zou er meer onderzoek gedaan moeten worden naar de manieren waarop burgerschapsonderwijs op een effectieve manier vormgegeven kan worden. De resultaten van deze dissertatie laten zien dat jongeren - in het vwo maar vooral in het vmbo - slechts in beperkte mate ervaringen opdoen met en leren over democratisch burgerschap op hun school. De mogelijkheden daartoe worden niet of nauwelijks benut. Zowel ten aanzien van het lesaanbod als de omgangsvormen tussen docenten en leerlingen kwamen in het onderzoek voorbeelden naar voren waarbij jongeren positieve ervaringen op kunnen doen met democratisch burgerschap. Er valt hier nog een wereld te winnen temeer omdat individuele studies en literatuurreviews laten zien dat onderwijs effect kan hebben op het burgerschap van leerlingen via het curriculum (burgerschap als vakinhoud) en een democratisch pedagogisch klimaat met ruimte voor discussie en inspraak van leerlingen (Geboers, Geijsel, Admiraal, & Ten Dam, 2012; Campbell, 2008; Feldman, Pasek, Romer, & Hall Jamieson, 2007; Fjeldstad & Mikkelsen, 2003; Isac, Maslowski, Creemer, & Van der Werf, 2013; McDevitt & Kioussis, 2007; Yang & Chung, 2009). Onderzoek kan meer inzicht geven in de manieren waarop een effectief curriculum vormgegeven kan worden en hoe abstracte begrippen over democratisch burgerschap op een betekenisvolle manier aan leerlingen aangeboden kunnen worden. Daarnaast kunnen studies bijdragen aan het verder uitwerken van de betekenis van een democratisch pedagogisch klimaat. Veelal wordt aangegeven dat het vooral gaat om het uitwisselen van meningen en het hebben van inspraak (bijv. Isac et al., 2012; Torney-Purta, 2001). Deze dissertatie heeft laten zien dat jongeren, en met name de vmbo'ers, beperkte ervaringen met een dergelijk klimaat hebben. Onderzoek kan in het bijzonder gericht worden op het verder uitwerken van een (effectief) democratisch klimaat en hoe jongeren ervaring kunnen opdoen met het omgaan met tegenstrijdige democratische principes (zoals consensusvorming, beslissing bij meerderheid). Daarbij zou ook de vraag hoe een dergelijk klimaat vormgegeven kan worden betrokken moeten worden. Hoe kunnen jongeren die van huis uit niet gewend zijn aan democratische omgangsvormen gestimuleerd worden om te participeren in een democratische dialoog?

Er dient ten tweede meer nagedacht te worden over de rol die de school speelt bij de verschillen tussen jongeren van diverse opleidingstypen. Zowel voorgaande stu-

dies als deze dissertatie laten zien dat burgerschapseducatie in grote mate verschilt tussen hogere onderwijstypen en lagere onderwijstypen (Ichilov, 2003; Leenders et al., 2008; Ten Dam & Volman, 2003) en dat er relaties bestaan tussen opleidingsniveau en burgerschapshoudingen (Elchardus et al., 2013; Hooghe, Marien, & Quintelier, 2012; Janmaat et al., 2014; Persson, 2012, 2014; Torney-Purta, 2002; Vollebergh, Iedema, & Raaijmakers, 2001). Ook al staat het thema reeds geruime tijd in de academische aandacht (Almond & Verba, 1963; Bourdieu & Passeron, 1990; Lijphart, 1997; Nie, Junn, & Stehlik-Barry, 1996), er is nog veel onduidelijk over de specifieke rol van de school bij de ontwikkeling van burgerschap van leerlingen in hogere en lagere opleidingstypen en wat daar de achterliggende redenen voor zijn. Het is daarom van belang om te bekijken wat verschillende typen scholen hun leerlingen bedoeld en onbedoeld leren over hun potentiële rol als burger in een democratische samenleving.

Zoals in deze dissertatie uitgebreid is beschreven, bestaan er verschillen in politieke interesse en betrokkenheid tussen jongeren in hogere en lagere opleidingstypen. Aan de ene kant zijn degenen in het vwo vaker meer betrokken en geïnteresseerd, maar hebben zij ook vaker de veronderstelling dat politieke participatie vooral iets is voor hoger opgeleiden. Waar komt deze elitaire blik op politieke betrokkenheid vandaan en wat kunnen scholen doen om leerlingen ook over meer egalitaire perspectieven op politieke betrokkenheid te leren? Aan de andere kant zijn jongeren in het vmbo veel minder betrokken bij en geïnteresseerd in de politiek. Wat heeft er bij adolescenten in lagere opleidingstypen die wel politiek actief zijn voor gezorgd dat zij deze interesse hebben ontwikkeld? Wat voor ervaringen zijn dat geweest en welke rol is daarbij weggelegd voor de school? Hoe kunnen jongeren leren van positieve rolmodellen? Moeten scholen leerlingen vooral meer ervaringen met democratisch burgerschap op laten doen of meer reflecteren op datgene wat zij in het dagelijks leven al meemaken? Dergelijk onderzoek kan vervolgens bijdragen aan het verkrijgen van inzicht in de drempels die belemmeren dat ook lager opgeleiden politiek betrokken worden.

Implicaties voor de praktijk van burgerschapsonderwijs

Deze dissertatie heeft ten slotte implicaties voor het burgerschapsonderwijs op scholen. Een eerste betekenis van dit onderzoek voor de praktijk richt zich op de vormgeving van burgerschapsinhouden. Een lange traditie van onderwijskundig onderzoek laat zien dat een belangrijke voorwaarde voor zinvol onderwijs is, dat het aansluit bij situaties die voor leerlingen herkenbaar en betekenisvol zijn. Van daaruit kan een koppeling gemaakt worden met onderwerpen die voor leerlingen meer abstract zijn (bijv. Pintrich, 2003; Randler & Bogner, 2007; Volman, 2011). Het is de vraag of het burgerschapsonderwijs in Nederland aan deze voorwaarde voldoet.

De bevindingen van dit onderzoek laten zien dat dagelijkse ervaringen op school met democratisch burgerschap beperkt zijn. Een eerdere studie (Nieuwelink, 2008) wees erop dat veel gehanteerde lesmethoden voor het Nederlandse secundaire onderwijs over politiek en democratie amper aandacht besteden aan vraagstukken en onderwerpen die voor leerlingen betekenisvol zijn. De lesmethoden zijn vrijwel uitsluitend gericht op abstracte begrippen, instituties en actoren (zoals rechtsstaat, en verhouding tussen regering en parlement). Waar deze zaken voor jongeren veelal vrijwel geen betekenis hebben (bijv. Schulz et al., 2010; Gimpel et al., 2003), laten de resultaten van deze dissertatie echter zien dat jongeren goed in staat zijn om te argumenteren over democratische vraagstukken in hun dagelijks leven. Van dit vermogen van jongeren en hun preconcepties over democratie lijkt in het Nederlandse onderwijs onvoldoende gebruik gemaakt te worden. Het behandelen van betekenisvolle onderwerpen kan een goede opstap zijn naar de behandeling van onderwerpen die voor leerlingen meer abstract zijn, zoals verkiezingen en de inrichting van de rechtsstaat.

In veel Europese landen, waaronder Nederland, worden politieke thema's als een van de kernen van de inhoud van burgerschapsonderwijs beschouwd. Het gaat dan om politieke partijen, de democratische rechtsstaat en grondrechten (Eurydice, 2012; Maslowski et al., 2012). Dit onderzoek heeft echter laten zien dat het niet vanzelfsprekend is dat dit soort thema's integraal op scholen worden behandeld. De jongeren geven aan dat voor zover er gesproken wordt over maatschappelijke en politieke kwesties, dit uitsluitend gebeurt bij vakken die daar ook overduidelijk een inhoudelijke verwantschap mee vertonen (zoals maatschappijleer, geschiedenis en levensbeschouwing). Dat de genoemde inhoudelijke thema's alleen bij deze vakken behandeld worden, is begrijpelijk maar tegelijkertijd ook problematisch vanwege de relatief marginale positie die deze vakken in het curriculum hebben. Zo is er met de vmbo-jongeren vrijwel niet over de parlementsverkiezingen van 2012 gesproken, mede doordat zij in de vierde klas veelal geen van deze vakken hadden. Juist in een periode die cruciaal is voor hun politieke socialisatie (bijv. Prior, 2012; Quintelier & Van Deth, 2014; Sears & Levy, 2003) hebben scholen de gelegenheid niet aangegrepen om over deze belangrijke democratische gebeurtenis te spreken.

Het belang van leren over verkiezingen wordt door leraren en scholen breed gedeeld. Dat daar toch weinig aan wordt gedaan, wijst op een gebrek aan een samenhangende aanpak en visie van scholen op burgerschapsonderwijs. Dit komt overeen met het beeld dat de Nederlandse Onderwijsraad (2012) en Inspectie voor het Onderwijs (bijv. 2010; 2014) schetsen over de stand van zaken met betrekking tot dit onderwijsonderdeel. De komst van wettelijke verplichtingen voor burgerschap in het onderwijs (2006) heeft niet tot een versnelling van de ontwikkeling van burgerschapsonderwijs in Nederland geleid; eerder is er sprake van een stagnatie. Veel

scholen en docenten hebben moeite om zicht te krijgen op wat burgerschap precies betekent en om een samenhangend aanbod te ontwikkelen waarbij leerlingen gericht hun democratisch burgerschap verder kunnen ontwikkelen. Dat Nederlandse leerlingen vergelijkenderwijs weinig kennis hebben over onderdelen van de democratische rechtsstaat (Schulz et al., 2010), wijst op de wenselijkheid dat burgerschapsinhouden een belangrijker plek in het curriculum krijgen.

Een levendige democratie heeft burgers nodig die maatschappelijk en politiek actief zijn, gericht zijn op het algemeen belang, willen participeren in discussies en de complexiteit van democratie onderkennen. Dit is zeker het geval in een samenleving waar scheidingen tussen groepen lijken toe te nemen (bijv. Bovens, Dekker, & Tiemeijer, 2014; Kleijwegt, 2016). Juist als spanningen tussen groepen oplopen, vormen democratische houdingen en methoden een bescherming tegen sociale erosie. Dit onderstreept eens te meer het belang van burgerschapsvorming gedurende de adolescentie. Vanzelf gaat dit niet. Deze studie heeft laten zien dat jongeren in het verenigingsleven, thuis en met vrienden, slechts in beperkte mate ervaringen opdoen die hen in staat stellen democratische vaardigheden en houdingen te ontwikkelen. Ouders, vrijetijdsverenigingen, en ook media zouden zich er meer aan gelegen moeten laten liggen om jongeren in staat te stellen positieve houdingen ten opzichte van democratie te ontwikkelen.

Ook binnen de school lukt het vaak niet om democratisch burgerschap verder te ontwikkelen. Juist omdat er grote verschillen tussen jongeren onderling zijn, ligt hier een belangrijke opdracht voor schoolleiders, docenten en onderwijsbeleidsmakers om het burgerschapsonderwijs op scholen te versterken, via het lesaanbod en een democratisch pedagogisch klimaat. De school kan een plaats zijn waar alle leerlingen het belang van democratie kunnen ervaren en waar zij leren te reflecteren op de manieren waarop in een politieke democratie kan worden omgegaan met situaties van tegenstrijdige belangen en waarden. Door te begrijpen en te ervaren op welke manieren democratie kan werken, zowel in het eigen leven als in de politiek, kunnen jongeren eigen perspectieven ontwikkelen. Dit versterkt hopelijk vervolgens ook hun positieve houding tegenover democratisch burgerschap.